

УДК 342.1

КАТЕГОРІЇ «ПРАВО» ТА «МОРАЛЬ» В ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ CATEGORY "LAW" AND "MORALITY" IN THEORY OF UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM

Припхан І.І.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Івано-Франківського факультету

Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту категорій «право» та «мораль» в теорії українського конституціоналізму. Проаналізовано панівні підходи до розуміння даних категорій. Автор акцентує увагу на розкритті взаємозв'язку та взаємобумовленості морального та правового порядків.

Ключові слова: право, мораль, конституціоналізм, Конституція, позитивне право.

Статья посвящена освещению сущности и содержания категорий «право» и «мораль» в теории украинского конституционализма. Проанализированы господствующие подходы к пониманию данных категорий. Автор акцентирует внимание на раскрытии взаимосвязи и взаимообусловленности морального и правового порядков.

Ключевые слова: право, мораль, конституционализм, Конституция, позитивное право.

Nature and content of the categories of "Right" and "Morality" in the theory of Ukrainian Constitutionalism have been explained in the article. Prevailing approaches to the conception of these two categories have been analyzed. The author focuses on revealing the relationship and interdependence of moral and law order.

Key words: law, morality, constitutionalism, the Constitution, the positive law.

Постановка проблеми. Правова система державно організованого суспільства закріплює життєво важливі вимоги моралі, адже, з одного боку, право є системою норм, правил поведінки, які є соціально визнаними, дотримання і виконання яких забезпечується державою, а з іншого боку – право передбачає свободу діяти в межах диспозитивності, тобто на свій розсуд в межах закону. Тут варто зауважити, що у сфері права абсолютні цінності і норми виступають як духовно-практичні формоутворення, які не декларуються волею держави, а тому, як правило, знаходяться вище її скороминучих інтересів та потреб. На порядок денний суспільством виносяться такі соціально-культурні вартості як свобода, справедливість, суспільне благо, соціальна відповідальність тощо. Саме вони визначають співвідношення права та моралі на кожному етапі суспільного розвитку.

Стан дослідження. Поняття права і моралі, а також питання їхньої взаємодії в конституційно-правовій думці кін. XVIII-поч. XX ст. розглядалися опосередковано такими відомими вітчизняними вченими як П.Д. Лодій, М.М. Ковалевський, М.К. Ренненкампф, М.А. Гредескул, С.С. Дністрянський, Є.М. Трубецької, М.І. Лазаревський, М.С. Грушевський та іншими. Серед сучасних правознавців, що займалися даними проблемами варто назвати І.А. Гетьман-П'ятковську, В.І. Кафарського, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скаун, Т.І. Тарахонич, Ю.М. Годіку та інших. Разом з тим слід визнати, що у вітчизняній юридичній літературі мають місце поки що початкові спроби розкрити дане питання. У зв'язку з цим, **метою статті** є аналіз змісту та сутності категорій «право» та «мораль» в теорії українського конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Розуміння права як цілісної системи передбачає різні підходи до вивчення співвідношення й взаємодії права й моралі. Значний прорив у цьому напрямку здійснили українські вчені кін. XVIII-поч. XXI ст., які досліджували сутність категорій «право» та «мораль» в процесі становлення конституційного (державного) права. Так, П.Д. Лодій розумів позитивне право як загальне державне право, яке «регулює безпеку держав та благоденство народів, права і обов'язки влади, основи правосуддя». На його думку, таке право необхідне для збереження порядку і спокою в суспільстві [1, с. 32-33]. М.К. Ренненкампф вважав, що право є суспільним порядком, який є обов'язковою властивістю кожного суспільства. На його переконання, право визначає суспільні відносини людей і не входить в особистий світ людини, а торкається останнього тільки тоді, коли особисті відно-

сини прямо впливають на суспільний порядок чи свободу інших людей, а тому право є виразом суспільної влади, завжди наділене силою виконання та примусу [2, с. 159]. М.А. Гредескул розглядав право як «сукупність норм, що приписують громадянам від імені суспільства такі правила поведінки, які спрямовані на досягнення спільного блага на основі справедливості і до того ж примусовим способом» [2, с. 295]. С.С. Дністрянський розумів право як «суспільний порядок соціального зв'язку», а норми, які не мають на меті впорядкування людських відносин у суспільних зв'язках, на його переконання, не є правовими [2, с. 390]. Є.М. Трубецької вважав, що право заключає в собі особистий і суспільний елементи. З однієї сторони, право як норма, обмежує свободу особи задля інтересів суспільства; з іншої сторони, воно надає індивідууму визначену сферу свободи, на яку не повинні посягати інші члени суспільства. В його розумінні право є, по-перше, об'єктивний порядок, що регулює відносини людей в суспільстві і, по-друге, воно містить в собі індивідуальні права чи правомочності окремих осіб, визнані і надані юридичними нормами [2, с. 261].

Такі підходи до осмислення сутності права варті уваги, адже право є багатостороннім явищем, яке існує в різних формах. З одного боку, це система норм, правил поведінки, які є соціально визнаними, дотримання і виконання яких забезпечується державою. З іншого боку – право передбачає свободу діяти в межах диспозитивності, тобто на свій розсуд в межах закону. Тут варто зауважити, що у сфері права абсолютні цінності і норми виступають як духовно-практичні формоутворення, які не декларуються волею держави, а тому, як правило, знаходяться вище її скороминучих інтересів та потреб. На порядок денний суспільством виносяться такі соціально-культурні вартості як свобода, справедливість, суспільне благо, соціальна гармонія тощо. Саме вони визначають співвідношення права та моралі на кожному етапі суспільного розвитку.

Значна частина українських правознавців виходить з розуміння деонтологічного характеру права, ототожнюючи право і справедливість. Б.О. Кістяківський розглядав природне право як основну норму, загальну ідею права, розумне начало позитивного права та отже основу його дії [2, с. 24]. Вчений вбачав у праві етичну цінність, оскільки правові норми ґрунтуються на етичній свідомості людей. «Аби право не розминулося зі справедливістю... воно доводить до панування справедливості у правовому житті» [3, с. 188]. На його переконання, держава покликана відстоювати солідарний інтерес людей відповідно гегелівській

формулі: «держава є дійсність моральної ідеї». Держава має поєднуватися з мораллю не фактично, а як певна цінність, як культурне благо [2, с. 39]. Наполеглива пропаганда Б.О. Кістяківським та його однодумцями ідей «морального (нового) іdealізму» та відродженого природного права мала суттєвий вплив на розвиток дореволюційного українського правознавства та його орієнтацію на філософсько-правові дослідження, на критику юридичного позитивізму. Тому М.Ю. Чижов розглядав право як духовно-моральну силу, що таїться у глибинах особистого людського життя, а розвивається і діє у народному середовищі [2, с. 223]. Особливий підхід до питання про співвідношення права і моралі, яке цікавило багатьох тогочасних мислителів, застосовував М.К. Ренненкампф. Мораль, вважав він, є закон внутрішній, духовний, а право – є сила зовнішня, яка обмежується конкретними діями. При цьому він підкреслював взаємозв'язок цих двох явищ [2, с. 142]. В свою чергу М.М. Ковалевський переконаний, що ні право, ні мораль не можуть існувати при ізолюваному існуванні людей, оскільки регулюють їх суспільні відносини [2, с. 218]. А.М. Фатєєв вважав, що коріння права і моралі одне – свобода, але прояви цієї свободи різні, як різні і мотивація. Право вимагає підкорення, підкріпленого примусом, а мораль визнає цінність тільки такої поведінки, яка обумовлена внутрішнім самопідкоренням індивіда і обумовлена виключно повагою до моральної норми [2, с. 415].

Всі правові норми, на переконання С.С. Дністрянського, є також соціально-етичними нормами, але не всі соціально-етичні норми є одночасно правовими. Лише вибрані соціально-етичні норми є нормами правовими [2, с. 389]. В свою чергу Є.В. Спекторський говорив, що етичний елемент в юридичних нормах виявляється у тому, що ці норми розуміються з точки зору деонтологічної закономірності, як щось морально належне, яке не завжди співпадає з фактично існуючим [2, с. 25]. Ф.В. Тарановський у своїй праці «Вчення про природне право» підкреслював, що природа, на яку спирається природне право, як на додаток засад зрівнювальної справедливості і добра, розуміється, поза сумнівом, як моральна природа людини з притаманною їй ідеєю справедливості і добра. Тому природне право – це морально доброякісне справедливе право. Первинним критерієм є моральний закон, який діє, згідно з вченням стоїків, у всій природі і знаходить відображення у моральній природі людей. Тому, природне право стоїть над позитивним як критерій для оцінки і подальшого удосконалення останнього [2, с. 26]. Прихильники даного підходу вважали, що позитивне право, яке розкохиться із справедливостю, не є дійсним правом.

Опоненти такого підходу звертали увагу на те, що для його прибічників характерне змішування права і моралі (моральності, релігійності та ін.), належного і сутнісного, норми та її здійснення. Трактують поняття права та правової дійсності підмінюється при цьому їх моральною оцінкою з позицій того чи іншого морального чи змішаного морально-правового уявлення про сутність природного права. Прихильником цієї теорії був М.І. Палієнко [2, с. 28, с.354-360]. Розглядаючи співвідношення права та моральності, М.Ю. Чижов визначав свободу волі в моральних мотивах, а свободу дій – в юридичних нормах. Для нього свобода – це суттєва умова справедливості, а справедливість – необхідний елемент права. Право, що не ґрунтується на справедливості, перетворюється у голу силу, що не стримує волі [4, с. 234].

На думку прихильника етичного нормативізму, російського вченого українського походження С.А. Котляревського, поступальний шлях держави до права і справедливості був би неможливим, якби у багатьох поколінь не було невимовного передчуття, що їхні зусилля по утвердженню начал права відповідають якійсь «розумній і добрій силі, що відкривається у Всесвіті» [2, с. 36]. В той же час С.В. Пахман наголошував, що для життя і права необхідні ідеї

з визначеним внутрішнім змістом – ідеї добра, свободи, прогресу, які б служили критерієм для оцінки дійсних явищ та спрямування правотворчої діяльності [2, с. 122].

Людина, як істота природна і соціальна має право на те, щоб її не обмежували в її моральних, але й в духовних уявленнях, які постійно підтримували й просуvalи людський рід з моменту появи люди і до тепер. М.І. Лазаревський писав, що у людини можуть бути такі духовні блага й моральні цінності, якими вона не бажає поступитися державі, і при цьому вважає, що взагалі ніхто не вправі їх порушувати [1, с. 418]. «Ніхто краще нас не може знати, наголошує й М. Грушевський, - чого нам треба і які закони для нас луччі» т. 4 с. 396 [1, с.381-401].

На початку ХХ ст. сформувалась нова концепція розуміння права, яку підтримував Л. Й. Петражицький. У відповідності з його психологічною теорією, право є явищем індивідуальної психіки, яка відображає правовий та моральний досвід людства. Вчений розрізняє позитивне право, яке офіційно діє в державі, та інтуїтивне право, витoki якого формуються в психіці людей та складаються з того, що люди, їх групи та об'єднання переживають як право [5, с. 503]. Сучасні правознавці вважають актуальними багато аспектів теорії Л.Й. Петражицького, в якій він обґрунтовує поділ права на об'єктивне та суб'єктивне, інтуїтивне та позитивне, офіційне та неофіційне, яке можна було б в юридичній практиці (законодавчій та правозастосовчій) плідно застосувати [6, с. 107].

Правова наука в Україні другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. теж осмислювала теоретичні та філософські проблеми права, конституціоналізму, етичних основ права, прав і свобод особи і громадянина. Українські вчені-правознавці заклали основи етико-морального розуміння держави і права, розвинули ряд демократичних гуманістичних ідей і концепцій, спрямованих на «олюднення» держави і права, формування принципу верховенства права, зв'язаності держави з правом. В своїх теоріях українські правознавці творчо використовували гуманістичні здобутки соціальної науки, положення, сформульовані видатними представниками світової та вітчизняної думки, особливостю яких було те, що право ними розглядалось як своєрідна складова духовної культури народу [2, с. 13].

Сучасні українські правознавці приділяють значну увагу співвідношенню та взаємодії права і моралі, як в дослідженні історичного аспекту, так і в контексті сучасної проблематики. Так, В. Селіванов та Н. Діденко вважають, що право є сукупністю етичних суспільних цінностей, таких як справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, які ґрунтуються на ідеї соціальної рівності [7, с. 16]. В.В. Головченко характеризує мораль як духовність, форму суспільної свідомості і вид суспільних відносин; один із способів регулювання поведінки людини у суспільстві за допомогою усталених приписів [8, с. 770]. На думку О.Ф. Скакун, мораль – це система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів одних з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до розуміння добра і зла, підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки. Мораль має історичний характер, але за всіх часів критерієм моральності норм виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті. Мораль охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право та ін. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісні спілкування [9, с. 265].

П.М. Рабінович переконаний, що визначення моралі як опори права неминуче призводить до висновку про необхідність підвищення моральної обумовленості правових норм, зняття тієї суперечності між правовими й моральними вимогами, яка часом спостерігається в реальному житті [10, с. 79]. Водночас, лише поєднання правових вимог

з вимогами моралі сприяє розвитку мотивів і установок відповідальності та дозволяє комплексно реагувати на відхилення [11, с.518].

І.А. Гетьман-П'ятковська вважає, що норми моралі впливають на діяльність, пов'язану з реалізацією права, а саме:

- норми права оцінюються громадянином, який реалізує їх, з погляду моралі. Навіть технічні, організаційні правила, які не несуть морального навантаження (наприклад, передбачена законом форма декларації про прибутки), мають певний вихід на норми моралі;

- норми права тлумачаться посадовою особою, яка здійснює правозастосовчу діяльність, відповідно до норм моралі, що панують у суспільстві. Особливо це стосується тих норм права, які містять у своєму тексті оціночні поняття (наприклад, "цінність", "особливе зухвальство" – у Кримінальному Кодексі України). Їх неможливо зрозуміти і застосувати без звернення до норм моралі. Так, справедливе, обгрунтоване і законне судове рішення про наклеп, образи, хуліганство, статеві злочини багато в чому залежать від врахування моральних норм, які діють у суспільстві;

– правозасосовчий процес, включаючи його останню стадію – прийняття правозастосовчого акту, здійснюється з урахуванням норм моралі [12, с. 180].

«Право і мораль, – як стверджує Т.І. Тарахонич, – мають спільне для них цільове призначення – це вплив на поведінку суб'єктів; функціонування права та моралі предметно не обмежене певною сферою соціальних відносин, вони діють в єдиному полі соціальних зв'язків; право та мораль мають загальне функціональне призначення, вони формують еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства; вони характеризуються структурною єдністю, оскільки створюють власні системи, в які включають суспільні відносини, суспільну свідомість і норми; право та мораль засновані на спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості, вони мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість» [13, с. 149].

Слушною, на наш погляд, є думка Н.М. Оніщенко, яка зауважує, що „правова система взаємозв'язана із системою моралі”. Науковець справедливо вважає, що право має моральне обгрунтування, виходячи з морального досвіду, і дістає вираження в свідомості людей. Водночас, «порушуючи норму права, особа практично завжди порушує і відповідну норму моралі, моральні настанови». А правові закони завжди втілюють в собі принципи гуманізму, справедливості, рівності людей. Іншими словами, закони правової держави відображають вищі моральні вимоги такої держави. «Можна констатувати, що постулати права відтворюють деяку внутрішню субстанцію права безпосередньо пов'язану з її моральним наповненням та моральним змістом» [14, с. 45-48].

Загальнолюдська мораль, на переконання В.І. Кафарського, чітко говорить про взаємовідносини між людиною і державою, між моральною нормою і законом. Згідно її приписів людина повинна дотримуватися закону, поважаючи його навіть у том випадку, якщо він не є досконалим

і достатньо справедливим. Дотримуючись законів, поважаючи їх, громадянин у той же час може добиватися їх відміни чи вдосконалення, при чому тими методами, які не суперечать нормам моралі [15, с. 38].

А.П. Заєць наголошує, що за своїм характером право є глибоко моральною категорією [16, с. 5]. Водночас, правові ідеї мають тісну взаємодію та в достатній мірі в процесі взаємодії перетинаються та переплітаються з мораллю. В основі правових норм обов'язково лежать норми моралі, і право покликане захищати ці норми, хоча й у дещо обмеженому вигляді. Це пояснюється тим, що право не в змозі захистити кожну окрему норму моралі, а тільки ті найважливіші і найсуттєвіші приписи моралі, які визнаються більшістю членів даного суспільства.

О.М. Костенко дотримується позиції, що право може бути шкідливим, «якщо законодавство неадекватно відображає закони природи або якщо люди через свою сваволлю та ілюзії зловживають законодавством», та якщо законодавство неадекватно відображає ті закони природи, за якими існує сьогочасне суспільство [17, с. 25]. При цьому сила законів суттєво зростає, якщо вона опирається не лише на апарат влади, але і на мораль [18, с. 381].

Відомий конституціоналіст Ю.М. Тодика наголошував, що цінність Конституції України не можна відривати від цінності права в цілому як регулятора суспільних відносин. У цивілізованому суспільстві немає іншого виду соціальних норм, які б могли забезпечити доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, втілюючи при цьому духовні, моральні цінності. А сама Конституція повинна відповідати ідеалам гуманізму, добра та справедливості [19, с.15].

Провідні вітчизняні правознавці наголошують, що у ХХ ст. відбувалася зміна моделі праворозуміння, що виявилася у протесті проти влади формальних норм, які не дозволяють людині реалізувати свої здібності. Люди погоджувалися жити лише відповідно до тих норм, що не нівелюють особистість. Тому стали потрібними нові методологічні підходи до обгрунтування права, які б реалізовували запити держави і суспільства на гуманізацію правопорядку. Характерним в цьому напрямку виявився перехід від раціонально-теоретичного пізнання сутності правових явищ до відшукування конкретних критеріїв справедливості юридичних рішень. На стику ХХ-ХХІ ст. ця ситуація поглиблюється [20, с. 55].

Висновки. Дослідження вітчизняних правознавців ще раз підтверджують, що питання впливу моралі на теорію і практику українського конституціоналізму потребують системного дослідження. При цьому не потребує доказування той факт, що побудова демократичної держави та громадянського суспільства стає неможливою у соціумі, де такі культурні і духовні цінності як добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість не є фундаментом законотворення. Своєінтеграційні процеси та глобальні впливи теж вимагають всебічного вивчення взаємовпливу моралі і права на українське законодавство з метою гармонізації та використання досвіду конституційних інститутів європейських держав у практиці українського державотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 4: Конституційне (державне) право / упорядники: В.Ф. Погорілко, О.В. Батанов, В.Л. Федоренко; відп. редактор В.Ф. Погорілко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 600 с.
2. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упорядники: В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. редактори В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – 586 с.
3. Кістяківський Б.О. Вибране / Б.О. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 514 с.
4. Чижов Н.Е. Источник и формы права / Н.Е. Чижов. – Варшава, 1872. – 257 с.
5. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб.: Тип. «Екатерингофское печатное дело», Т. 2. – 1910. – 758 с.
6. Лазарев В.В. Современные подходы к пониманию права и их значение для юридической практики / В.В. Лазарев // Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1996. – С. 99-111.

7. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10-20.
8. Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / [гол. редкол.: Юрій Сергійович Шемшученко] – К. : Укр. енцикл., 1998-2002. – Т. 3 : К-М. – 2001. – 792 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун; [пер. з рос. С.О. Бураковський]. – 2-е вид. – Х. : КОНСУМ, 2005. – 656 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: [навчальний посібник] / П.М. Рабінович. – [8-ме вид. зі змінами]. – Х. : Консум. – 2005. – 188 с.
11. Муніципальне право України: Підручник / Кол. авт. ; За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
12. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: дис. кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Гетьман-П'ятковська І.А. – К., 2007. – 211 с.
13. Тарахонич Т.І. Право та мораль у системі соціальної регуляції / Т.І. Тарахонич // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. І. – С. 147-149.
14. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії : Монографія / Н.М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
15. Кафарський В.І. Право. Політика. Культура : збірник статей / В.І. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2009. – 445 с.
16. Заєць А.П. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) / А.П. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 3-15.
17. Костенко О.М. Природні і людські фактори у праві: дослідження з позиції соціального натуралізму / О.М. Костенко // Вісник НАН України. – 2005. – №8. – С. 25-35.
18. Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. / Відп. ред. Ю.І.Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – Т.1. – К., 2003. – 1232 с.
19. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / За заг. ред. Ю.П. Битяка. – 2008. – 576 с.
20. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – 2008. – 728 с.